

Розділ перший

ГЕНЕЗА КОЗАЦЬКО-ПОЛЬСЬКОГО КОНФЛІКТУ

Із того очевидного факту, що козацькі війни кінця XVI ст. започаткували довготривалий конфлікт козацтва й Речі Посполитої, впливає висновок, що їх уважний розгляд має важливе значення для дослідження проблематики українського козацтва загалом. Особливе місце при цьому займає вивчення причин подій 1591–1596 років. Адже у своїй основі вони були спільними для всіх козацьких рухів. Надалі, від початку XVII ст., із розширенням соціальної бази козацтва зміною суспільних реалій розширювалось і коло причин козацьких виступів – від вузькостанових до загальнонародних (що ми бачимо на прикладі релігійного питання). Тому станові, чисто козацькі, причини козацько-польського протистояння найзручніше розглядати саме стосовно подій кінця XVI ст. Однак питання ускладнюється тим, що причини козацького руху кінця XVI ст. прямо впливають з іншого процесу – генези козацтва як окремого суспільного стану. Не треба забувати, що ці події відбулися ще

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

в період конституювання козацтва в новий суспільний стан. Тому, щоб не бути поверховим, необхідно докладніше зупинитися на розгляді цього принципово важливого процесу.

Питання генези українського козацтва надзвичайно складне, запутане й ще далеко не з'ясоване. Плідне вивчення історії козацтва у ХІХ – першій третині ХХ ст. закінчилося показовим визнанням одного з останніх кваліфікованих істориків козащини К. Тишковського: «Незважаючи на дослідження багатьох польських, російських й українських учених, усе ж справа генези самої козащини вимагає подальших підготовчих праць, особливо з боку господарчого й суспільного»⁷³. До цих слів важко щось додати, крім констатації того факту, що за останні шістьдесят років серйозних, «підготовчих праць» з цієї проблеми майже не виходило. І тому будь-яке нове трактування цієї проблеми теж значною мірою залишається соціологічною схемою, недостатньо підкріпленою фактичним матеріалом.

Досліджуючи генезу козацького стану, необхідно чітко бачити основні аспекти проблеми – джерел формування козацтва як фізичної групи людей і джерел суспільних станових привілеїв козацтва. Не маючи змоги зупинитися на історіографії (оскільки це окрема велика розмова), зазначимо лише, що частина істориків козащини, не розрізняючи цих аспектів свідомо, все ж виходила з їхньої діалектичної єдності. Так, наприклад, можна розглядати «общинну теорію» походження козацтва В. Антоновича⁷⁴. Школа М. Грушевського, навпаки, чітко відділяла проблему походження станових привілеїв (імунітету) козацтва від умов і джерел його формування⁷⁵.

На мою думку, ключем до розуміння генези козацького стану є той факт, що воно сформувалось як стан привілейований. Таке трактування козацтва не могло виникнути на пустому місці, а повинне було спиратися на певні суспільні традиції. Як суспільне явище, викликане споконвічною боротьбою землеробської й кочової цивілізацій, козацтво на терені України

⁷³ *Tyszkowski K.* Kozaczyzna w wojnach Moskiewskich Zygmunta III (1605–1618). – Warszawa, 1935. – S. 3.

⁷⁴ *Антонович В. Б.* Содержание актов о козаках. – С. СХVI–СХVII.

⁷⁵ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 74.

мало глибоке коріння. Але як окрема суспільна верства воно сформувалося дуже пізно. Відповідно, і новобранці козацтва були вихідцями з різних суспільних прошарків населення, а отже, носіями традицій і свідомості тодішніх станів. Формування козацтва як стану відбувалось у другій половині XVI ст. Тому необхідно розглянути соціальну структуру населення України в цей період і знайти в ній ту суспільну групу, від представників якої козацтво успадкувало своє правове становище. Тобто до розуміння станових особливостей козацтва ми можемо прийти тільки через розгляд джерел фізичного поповнення його рядів.

В історичній літературі попередниками козацтва загалом називалися майже всі соціальні прошарки населення, які були на українських землях. І всі ці думки, безперечно, мають свою рацію, якщо зважити на декількавікову еволюцію козацтва. Проте в них не завжди враховували фактор часу, етапи розвитку козацтва й українського суспільства. Тому процеси, характерні для кожного з окремих етапів, нерідко безпідставно узагальнювали. Радянська історіографія, зокрема, категорично відстоювала тезу про лише селянський (із класу-стану феодально залежного селянства) характер походження козацтва. Джерелом такої однозначної думки став розгляд «класичного» вже від початку XVII ст. козацтва й перенесення його, значною мірою селянського характеру поповнення в цей час на XVI ст.

Розглядаючи взаємовідносини козацтва з феодальним класом-станом селян, можна беззаперечно стверджувати, що на початкових етапах розвитку козацтва вони були дуже обмеженими. Малорухливий, прив'язаний до землі, непомітний в політичній сфері феодальний клас селян до кінця XVI ст. просто не мав із козацтвом майже ніяких контактів на волості. Переселення селян у той період не можна ототожнювати з його покозаченням. Звичайно, втечею селянство здобувало фактичну свободу. Але не формальну. Система пільг переселенцям тривалий час дозволяла почувати себе вільним і в межах тодішніх суспільних відносин без зміни соціального статусу. Селянин у становому сенсі й на новому місці залишався селянином. Необмежена можливість повторних переселень утікачів захищала селянські права перед державцями, старостами та землевласниками, якщо вони були не гірше, ніж козацька зброя і станові привілеї.

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

Отже, переселеннями селянства й колонізаційними процесами в межах XVI ст. неможливо пояснити механізму швидкого формування станово-правових особливостей козацтва. Козацтво також не могло перейняти жодного станового привілею в селянства через їхню відсутність. Загалом же, стосунки між козаками й селянами спершу базувалися на відсутності суперечностей між ними, а пізніше – на частковій спільності інтересів. Практично до кінця XVI ст. пристойні умови життя не змушували селянина шукати нового соціального статусу. Поштовхом до таких пошуків став наступ кріпосницьких відносин. І тоді селянство почало виявляти все більший інтерес до козацтва. У вихідних засадах козацького життя – юридичній та економічній незалежності – воно побачило свій споконвічний ідеал: «землю і волю», вільне землеробство. Це й привело пізніше до масового покозачення селянства і, з іншого боку, – до оселяння низів козацтва. Але до кінця XVI ст., конкретніше до повстань 1591–1596 років, які вперше з'єднали втечі селян з козацьким рухом, ми не маємо серйозних підстав говорити про вплив селянства на формування українського козацтва.

Взаємовідносини козацтва й міщанства були складнішими. Населення прикордонних міст (особливо Канева й Черкас) узяло активну участь у формуванні козацтва і «на волості», і «на низу». Воно стало важливою складовою частиною українського козацтва, що відбилось і в назві «городові козаки», а також загальноприйнятому в XVI ст. синонімі слова «козаки» – «черкаси». Проте, як свого часу зауважив М. Довнар-Запольський, «у міщанах південних міст було б помилково вбачати міський клас у власному розумінні цього поняття. Він був міським тільки у смислі осілості в місті, виконанні міських повинностей і користуванні старовинними міськими вольностями. За своїми ж заняттями південне міщанство було нижчим військово-службовим класом... на півдні міщанство відігравало таку ж роль, яка на півночі належала панцирним боярам, ординським слугам і подібним групам»⁷⁶. Отже, покозачення населення цих міст, особливо Канева і Черкас, було покозаченням не стільки міщанства, скільки військово-служилого елементу.

⁷⁶ Довнар-Запольський М. Ф. Украинские староства в первой половине XVI века. – К., 1908. – С. 86–87.

Поза прикордонням міщанство сприймало козаків стриманіше. Економічна діяльність козацтва, з одного боку, розширювала торгівлю в містах, але з іншого – підривала торгові монополії міщанства. Становлення козацької юрисдикції, зокрема на територіях міст (спочатку де-факто, а потім і де-юре), обмежувало права і так урізаного міського самоврядування. Українське бюргерство прагнуло стабільності в усіх проявах життєдіяльності. А оскільки козацтво постійно дестабілізувало життя суспільства, то його сприймала міська верхівка загалом негативно, а то й вороже, що проявилось, наприклад, у відносинах киян і повстанців Косинського 1593 року. Водночас міські низи, за збереження станової упередженості, часто ставали природним союзником козацтва в боротьбі проти спільного ворога – місцевих урядників і власників міст. Проте українське міщанство через свою слабкість теж, як і селянство, практично не мало суспільних привілеїв, які могло б перейняти козацтво.

Загалом, козацтву якоюсь мірою можна закинути такий «гріх», як те, що його бурхливе піднесення призвело до сповільнення внутрішнього розвитку селянського і, особливо, міщанського станів. Поступово всі, хто прагнув зміни свого становища, намагалися зробити це не через покращення становища свого стану в суспільстві, а переходом у козацтво, яке єдине могло реально постояти за свої інтереси. І цей процес був ширшим, ніж просто втечі. Козацтво для такого переходу було дуже зручним й універсальним пристановищем через те, що не мало вузькообмеженої сфери життєдіяльності. Воно проводило свої принципи в усіх сферах економічного життя (тобто не вимагало навіть зміни роду заняття після переходу в нього), а також не було обмежене територіально, скажімо, мурами міста. Адже козак міг жити в місті й займатися тими ж справами, що й міщанин, або жити в селі й займатися землеробством. Проте всюди він був захищений власною зброєю, а згодом – звичаєвим і частково державним правом. Це не могло не приваблювати – не покидаючи своєї хати, стати вільним, економічно незалежним і навіть звільненим від податків. Тому втечі в козацтво логічно перетворились у прагнення перенести козацький устрій у своє село, містечко або місто.

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

Найбільш складними й неоднозначними були стосунки козацтва з феодально-шляхетським станом. Вони пройшли весь можливий спектр взаємовідносин – від спорідненості й тісної співпраці на початковому етапі формування козацтва до повного антагонізму в наступні часи. Своє окреме місце в цьому складному процесі належало різним прошаркам феодального класу-стану (князям, панам, зем'янам, боярам). Загалом же до другої половини XVI ст. ми бачимо переважно дружелюбне ставлення знаті до козаків як спільників у боротьбі проти татар і турків. Козаків і шляхту на цьому етапі об'єднував військовий характер їхньої діяльності, а князі й пани з їхніми організаційними можливостями становили ніби офіцерський корпус козацьких загонів. Не випадково представники верхівки панівного класу, які одночасно виступали державцями місцевих урядів, пізніше в козацькій традиції удостоїлись честі називатися першими козацькими гетьманами. Вихід на «козакування» до другої половини XVI ст. був настільки буденним явищем, що в Польщі навіть побутував термін «поляки низові», а козацький Низ вважався школою рицарства для шляхетської молоді. Антитатарська боротьба, яку вели спільно шляхта й козацтво, викликала співчуття й підтримку в усього суспільства, хоча це й суперечило політиці офіційних кіл країни на умиротворення турецько-татарських агресорів. Варто також зазначити, що шляхта на ту пору не бачила в козацтві якоїсь самостійної суспільної сили, а дивилася на нього як на низи рицарського стану. І тому намагалася повністю тримати його під своїм впливом згідно з традиційними нормами феодального підпорядкування.

Доброзичливі стосунки між козацтвом і верхівкою панівного класу закінчуються наприкінці XVI ст. Унаслідок соціально-економічного розвитку українських земель феодальні поземельні відносини поширилися на територію давнього, узаконеного часом козацького землеволодіння, яке було здебільшого на південній Київщині. Також відбувався й зворотний процес. Зростання козацтва, його кількості та претензій привело до розширення його впливу на волость. І тут на основі поземельних відносин козацтво й магнатерія зустрілись уже не як союзники, а як принципові противники. Це простежується на прикладі недавніх покровителів і вождів козацтва – домів князів

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>